

С. Кудрабегеров

Месхонмескес

в киргизском языке (2

Фрунзе - 1958.

I глава
Аз атоочун лексикалык
жалпы - диалогдому

~~Атоочуну жана сөздүк составдын толукташы менен байланыштуу~~

Тилде ат атооч эң байыркы убактардан тартып эле колдонулган. Мунун тилде эң байыркы убактан бери жашашы анын колдонулууга ыңтайлуулугу менен байланыштуу. Тилде мунун керектиги зат же анын белгилерин көрсөтүүчү тиги же бул жалпы мааниден гана эмес, баарыдан мурда диалогдук речтен сезилет. Ат атооч бир гана сөздүн ордуна колдонулбастан, кээде ал бир канча сөздүн ордуна да колдонулат. Диалогдук речте толук сүрөттөлүп берилген суроого көп сөз менен жооп берүүнүн ордуна ат атооч аркылуу бир сөз менен гана жооп берилет. Мындай учурда ат атооч сүйлөмдөгү бардык эле сөздөрдүн ордуна колдонула бербестен, өзүнүн жалпы мааниси боюнча камтый ала турган сөздөрдүн ордуна гана колдонулат. ~~Ат атооч~~ ^{менен айтканы} колдонулуучу сөздөр мааниси жагынан биреңчей болушат. Көп сөздүн бир сөз менен берилиши, болгондо, бул суроого катыштырылган сөздөрдү жоопто кайталабоо үчүн болгон болуу керек. Мисал үчүн К. Мамтөшевдин "Каныбек" романындагы Керечтин "жоготкон кулугунун" сүрөттөлүшүн ылаалы:

...байлоодон кулук уурдатып оному изүүлдөн жүрөм.

Эн тамгасы жок, өзү ак кула.

"Кааласа кылар көп санат,
Калбыр өпкө жез канат;
Жабыккак далы, салык төш,
Кара байыр казан ат;
Асыл чыккан нерсеге
Айтса эн келер далай сөз;

Бото борбуй, буура сан,

Доду маңдай, бото кез!..." - деген күлүк эле, -

- деди Кереч.

(К. Жангошев, Камыбек)

Аңдай ак кула атты көргөнүбүз жок... (112-бет)

Же:

Ошо кезде эр Манас

Ак куланы токунун

Анык тулпар жаны бар

Чаткаягы колоттой

Маңдайында кашка тиш

Таптап койгон болоттой

Жерди басса туягы

Көмкөрүп койкон чараңай

Соорусунун жамызы

Тай жарыгчу чалаңдой.

х х

х

Анын арка жагынан

Алтындан тумар тагылган,

Маңдайында багы бар,

Кулагында шамы бар,

Куяндан бүткөн жаныбар.

Тумшугунун үстүндө

Ноктоонун кескен тагы бар,

Кондурдай болгон жаныбар,

Оң жанышта каныбар,

Октой болгон жаны бар
 Аккула кирди чубоого /Манас/ деген
 Аккуланын гиперболалык сындагы белгилек сөздөрдүн
 ар бирин айтып отурбастан, мындай ат эпосто гана болот
 деп ат атооч аркылуу бир сөз менен айтууга болот.

← Бир канча сөздөрдүн мындай ат атооч аркылуу берилиши-
 -кийинкинин маанисинин жалпылыгы, демек, бир өңчөй
 конкреттүү маанилерди билдирүү жөндөмдүүлүгү менен бай-
 ланыштуу. 7 Ат атоочтун тилдеги эң керектүүлүгү мына мында
 турат: биринчиден, көп сөздөрдүн маанисин өзгөртпөй
 туруп, аз сөз менен берүү жагынан ат атоочтор артыкбаш
 сөздөрдү кайталабоого алып келет; экинчиден, тездетүү,
 кыскартуу ролу жагынан ал шарттуу түрдө жазуудагы
 скорописке жагын; үчүнчүдөн, сүйлөмдөгү көз бир сөз-
 дөрдү улам кайталап отурбастан аны маанисине карата ат
 атоочтун түрлөрү аркылуу берүүнүн стилдик ролу да чоң.
 Ошондуктан ат атооч оозеки речте да жана адабий тилде да
 кеңири колдонулат. + Жогоркудай зерилдиктардын натыйжасында
 ат атоочтор тилде байыркы убактардан бери жашап келе
 жатат жана өзгөчө түрүнүн анын составы башка сөз
 түркүмдөрүнүн эсебинен акырындап толукталууда. 1. /Эгер
 речь должна идти о прономинизации имен!/. 2. /Отрастить
 где-то субстантивизации местоимений./

~~Грамматикаларынан бери эч өзгөрүсүз.~~
байыркы гректерде болгон. ~~Алардын тилинде эч атооч "аттооч"~~
Ар кайсы жерде аз гана абалган менен,
~~"ат" деп аталган. Бул сөз "ат" деген мааниде "аттооч" деген эмес.~~
Көптүк жерде эки компоненттен турган
~~сөз менен бүлөт. Болгондо, бул анын~~
~~"ат" / имя, название / деген маанини билдирген. Ат атооч~~
болуу керек.

~~Кыргыз тилинде деп аталган, бирок мааниси жагынан жогорку~~
жудай эле маанини билдирген: ~~pro - ордуна / вместо / , nome - ат~~
~~имя, название / . Бул термин швед, италиян / pro nome / ,~~
француз / pro nom / тилдерине тараган. Ат атооч немец тил-
деринде да татаал сөздөн жасалган: ~~Fürwort / für - үчүн,~~
ордуна - за, взамен; ~~wort - сөз, ат - слово, имя / .~~

Ат атоочтун орус тилиндеги "местоимение" деген термини да
анын зат, сын, сан атоочтордун ордуна колдонула тургандыгын
даңктуу боло албай.

Кыргыз тилинде бул термин биринчи чыккан грамматика-
ларда эле "ат атооч" деп аталып, ошондон бери эч өзгөрүүсүз
колдонулуп келе жатат.

Кыргыз тилиндеги ат атооч да ~~жогорку жакта аталган~~
тилдердегидей компоненттик составы жагынан татаал сөз,
жана терминдик маани ^{сү} жагынан да алардыкына окшойт: ат - назва-
ние, аттооч - имя; башкача айтканда, "ат атоочтун ^{"деген"} термини
өзү атоочтордун аты, атоочтордун атын атай турган атооч
дегенди билдирет. Бирок бул термин да жана ага берилип
келе жаткан аныктама да кайрадан кароону талап кылат.